

Halid Halifa

Smrt je mučan
posao

Preveo s arapskog i priredio

Srpko Leštarić

Beograd, 2020

Sadržaj

Prvi deo

Što nisi vreća boba 7

Drugi deo

Kita cveća plovi niz reku 69

Treći deo

Slavuj leprša po tesnom prostoru 169

Napomene 203

Srpko Leštarić

Teški rad smrti 209

Što nisi vreća boba

Dva sata pre nego što će umreti, Abdel Latif Salim se, s ono malo snage što mu još beše ostalo, zagleda u oči sina Bulbula kao da iz njega izvlači čvrsto obećanje, a zatim ponovi molbu da ga sahrane u Anabiji, njegovom rodnom selu. Želja mu je da se, posle svih tih godina, njegove kosti odmaraju pored praha njegove sestre Lejle – tako je rekao. Bio je zaustio da doda „i njenog mirisa“, ali nije bio siguran da mrtvi zadržavaju isti miris i posle četrdeset godina.

Tih nekoliko reči smatrao je svojom poslednjom voljom i nije želeo da na njih doda više nijednu, pazeći da ne padne kakva senka koja bi mogla zamagliti njihovo tumačenje. Rešio je da svoje poslednje sate oćuti, sklopio je oći ignorišući sve prisutne oko sebe i, s osmejkom na licu, utonuo u samoću. Vraćao je u mislima sliku Nivin, njen osmeh i njen miris, njeno nago telo pod crnim ogrtaćem dok pokušava da leti kao leptirica. Sećao se kako su mu se oći u tom času zacaklile, srce počelo tući iz sve snage, a kolena klecati – poneo ju je do kreveta i žudno ljubio... Pre nego što će uspeti da prizove sve trenutke *noći večnih tajni*, kako su je oboje složno nazivali, umro je.

Bulbul se, u trenutku retke navale hrabrosti i pod utiskom oprostajnih reči i očevog pogleda zamagljenog od tuge, poneo čvrsto i neustrašivo: obećao je ocu da će izvršiti njegovu poslednju volju, koja je, uprkos svojoj jasnoći i jednostavnosti, ipak bila težak zadatak. Sasvim je normalno očekivati od čoveka koji je slika i prilika žalosti, i za kog se zna da će za koji sat umreti, da bude slab i zahteva nešto što se teško može izvesti, kao što je normalno i za nekoga ko je osetljiv poput Bulbula da takvu molbu neće odbiti. Poslednji časovi života uvek su osetljivi, mahom i nepodesni za promišljanje, ne pružaju priliku za razborito rasuđivanje jer se u njima vreme zgušnjava. Prebiranje po prošlosti i raščišćavanje računa zahtevaju mir i dugotrajno udubljanje pa ih oni koje još samo minuti dele od smrti ne praktikuju – oni hitro zbacuju sa sebe njihov teret i nastavljaju da prelaze poslednju deonicu ka drugoj obali, gde vreme nema nikakvu vrednost.

Bulbul je osećao da se kaje što nije bio odlučniji – trebalo je da kaže ocu da bi bilo veoma teško izvršiti tu njegovu volju u sadašnjim prilikama, kada se mrtvi množe na sve strane, pokopavaju se u masovnim grobnicama i bez provere identiteta. Bdenja i ceremonije saučesća čak su se i u najbogatijim porodicama svele na jedva sat ili dva, jer smrt više nije karneval koji zavređuje reklamne panoje. Nešto malo cveća, na bdenju, nekolicina ljudi koji zevaju ta dva sata u polupraznoj primaćoj sobi, tihim glasom čita se opelo od nekoliko kraćih kuranskih sura i – sve je gotovo.

Bulbul je razmišljao o tome da nemo bdenje mrtvacu oduzima ono njegovo dostojanstvo i da su, po prvi put, svi jednaki u smrti: ceremonijal ne znači ništa, i

sirotinja i bogataši, i visoki oficiri i ubogi vojnici iz redovnog sastava, i komandanti oružanih falangi i obični borci, i oni slučajno poginuli kojima se ni imena ne zna – svi se pokopavaju uz bednu pratnju, što ne može pobuditi ništa drugo do sažaljivosti. Smrt više ne zadržava nikakvo uzbuđenje, postala je svršetak koji pobuđuje jedino zavist živih.

Što se Bulbula tiče, priča je bila sasvim drukčija. Očevu telo je težak teret, a on je, u jednom času pogrešne osećajnosti, obećao ocu da će ga sahraniti u grob u kom počiva tetka Lejla, koju on lično nije ni poznao. Mislio je da će otac tražiti da se sprovede procedura oko zaštite prava Nivin, njegove nove supruge, u porodičnoj kući. Ali kuću je pre nekog vremena razrušila avionska bomba, svu osim spavaće sobe, u kojoj je njegov otac provodio dane svoje odocnele ljubavi s Nivin, pre nego što je, uz pomoć boraca otpora, napustio varošicu M.

Bio je to upečatljiv prizor, koji Bulbul neće zaboraviti dok je živ. Dovedli su oca sveže okupanog – bilo je vidljivo da su se dobro postarali za svoga druga koji je odabrao da ostane s njima uprkos blokadi varoši tokom cele tri godine, i više. Ispratili su ga upadljivo emotivno, srdačno se s njim izljubili za rastanak i drugarski se rukovali. Više puta su zaklinjali Bulbula da pomno pazi oca i u trenu nestali preko jednog sporednog puta koji je, inače, bio dobro čuvan jer je gledao ka baštama što vode u varošicu.

Kad je otac umro u državnoj bolnici, njegovo telo, položeno na metalna nosila, bilo je lepe, ružičaste boje. Lekar je rekao Bulbulu: „Mnogo ljudi gine svakodnevno, treba da si srećan što ti je otac dočekao tako lepu starost.“ Bulbul se nije osećao srećno, ali je shvatio i

prihvatio poruku. Osećao je veliku teskobu što je upao u tu klopku, jer su ulice bile puste već od osam uveče, a telo se moralo odneti odmah narednog dana pre podneva – nije se smelo duže zauzimati mesto u mrtvačnici, jer su od rane zore pristizali leševi vojnika s periferije Damaska, gde borbe nisu prestajale.

Bulbul je izašao iz bolničke zgrade kad je bilo već blizu dva po ponoći. Pade mu na um da se otac tiče svih njih i da su svi članovi porodice dužni da sprovedu njegovu poslednju volju. Potražio je taksi da se odveze do Huseinovog stana, pošto je od jučerašnjeg dana više puta uporno ali bezuspešno pokušavao da dobije brata na telefon. Pade mu na um da samo pošalje es-em-es poruku, ali se seti da bi slanje kratke poruke preko mobilnog telefona s veću o smrti oca bilo sramota i znak velikog nepoštovanja. To se ipak moralo saopštiti licem u lice, da se podeli nesreća i bol.

Neki vojnik iz bolničke straže reče mu da će, ako skrene prema obližnjem auto-servisu *Der'a*, tamo naći taksi. On odluči da ne misli na kuršume koji su zviždali okolo, ubrza korak s rukama zavučenim u džepove kao da mu nije ni na kraj pameti da se plaši, mada je kretanje ulicom u ovim zimskim noćima opasno da opasnije ne može biti. Na sve strane su patrole, ulice vrve od naoružanih neznanaca, struje nema u većini naselja, pred zgradama u kojima su smeštene snage bezbednosti postavljeni su grdni betonski blokovi koji zauzimaju veći deo prolaza pa niko ne može znati, osim ako je baš iz samog tog kraja, kojim pravcem se može proći a kojim je zabranjeno. Izdaleka je ugledao nekolicinu ljudi okupljenih oko limene kante u kojoj je gorela vatra od založenih drvenih gajbica i pomisli da su to, mora biti,

vozači kojima su se putevi ukrstili pa sad čekaju da svane da bi mogli poći svak svojoj kući. Bio je na korak od gubitka poslednjih atoma hrabrosti kad napokon naiđe na taksistu koji je savršeno neuznemiren slušao pesme Um Kulsum¹ i s kojim se za tili čas, bez cenkanja, pogodi da ga preveze.

U početku je ćutao, ali posle nekoliko minuta požele da protera strah i ispriča taksisti da mu je otac umro pre sat vremena u bolnici, prirodnom smrću. Taksista se na to nasmeja i reče da su prethodnog meseca trojica njegove braće sa svom svojom decom izginula od granata. Obojica začutaše, razgovor nije bio ravnopravan. On je očekivao da će vozač pokazati saosećajnost i ovaj je potom zaista bio više nego pažljiv, jer nije otišao s mesta gde ga je iskrcao sve dok se nije uverio da mu je putnik bezbedno stigao gde je pošao.

Husein je otvorio ulazna vrata i, čim je ugledao Bulbula kako stoji pred njim u to doba noći, sve mu je bilo jasno. Nežno je zagrlio brata, uveo ga u stan i poslužio čajem, polio mu da umije lice i obećao da će se on postarati oko svega ostalog – i za kefin*, i oko ukopa, i da će dovesti njihovu sestru Fatimu.

Bulbul se oseti lakše i smelije, s pleća kao da mu je spalo teško breme, u času zaboravi da se Husein oglasivao o činjenicu da im otac leži u bolnici. Sada je bilo bitno samo to što se više ne sklanja i ne ostavlja njega na cedilu. Znao je da mu je brat vičan snalaženju u svakojakim okolnostima, budući da je Husein promenio mnogo

* Arap. *kefin* – belo pamučno ili laneno platno u koje se, prema islamskim običajima, umotava telo pokojnika radi sahranjivanja. – *Prim. prev.*

zanimanja, stekao iskustvo u administrativnim procedurama i da je imao mnoštvo poznanstava na raznim mestima. Ne časeći ni časa, Husein započe demontažu sedišta u srednjem delu svog minibusa i okretati ih i šrafiti uza zid, govoreći: „Položićemo telo na ova bočna sedišta pa ćemo imati dosta prostora.“

Mislio je pritom na Bulbula i njihovu sestru, a ako bi i zet hteo da im se pridruži, ni to ne bi bio problem. Mada, obojica brzo otklone tu pomisao: niko više nije smatrao da se mrtvac mora poštovati toliko da mu se leš prevozi stotinama kilometara eda bi dospao do svog večnog konačišta.

U sedam ujutro Husein je dovršio sve pripreme za put – doveo sestru od njene kuće, skinuo s krova kombija oznake taksi servisa na liniji do Džermene, uz pomoć nekog drugara autoelektričara namestio rotaciono svetlo hitne pomoći s pratećim natpisom, kupio oveći osveživač mirisa ceneći da će im valjati na tako dugom putu, a nije zaboravio ni da javi jednom poznaniku da mu dopremi četiri velika bloka leda. Iako sve to što je tražio nije bilo nimalo lako, njegovi drugari su ustali rano, pre zore, izjavili mu saučešće i pomogli u priprema za put. Do polaska je ostalo još samo da upravnik klinike stavi svoj potpis na otpusnu listu. Upravnik je dolazio na posao tek u devet pa su ga čekali ispred ulaza u kliniku, dok načelnik mrtvačnice nije izišao zahtevajući da očevo telo smesta prenesu u kombi. Njega su pritiskali novopristigli leševi koji su čekali na rashladnoj ploči, pošto su hladnjače bile prepune.

Bulbul se nije usuđivao da pođe s Huseinom, koji se sam zaputi u mrtvačnicu. U hodnicima su bila ožalošćena lica ljudi i žena koji su čekali da preuzmu tela svojih

voljenih. Jedan bolničar uputi ga da potraži u južnom delu mrtvačnice. Malo je falilo da se Husein ispovraća dok je otvarao prekrpane boksove. Najzad, kad je već bio izgubio nadu, nađe očevo telo, još sveže – stotine leševa gubile su se i bile zaboravljane u tom haosu, a ovde je bilo jasno da pokojnik nije umro davno. Platilo je tri hiljade lira načelniku mrtvačnice samo da bi ovaj dozvolio da mu jedan bolničar pomogne da, u kupatilu za mrtvace, odvratno prljavom jer o čistoći tu niko nije brinuo, okupaju oca i umotaju ga u kefin.

Prizor u mrtvačnici bio je grozomoran, po hodnicima su šetali oficiri režimske vojske, besno se izdirući na svoje potčinjene i upućujući najgore psovke na adresu boraca otpora. Vojnici pod punom ratnom opremom besciljno su lutali okolo, iz njihove kože širio se zadah bitaka jer su došli prateći ranjene ili poginule saborce, a i najmanji zastoj na tom mestu bio je prilika za beg ili bar za kratak odmor pre nego što se vrate tamo gde ih čeka smrt. U tom metežu sve je izgledalo blizu smrti.

Husein smesti očevo telo na pobočnu klupu tako da ga, dok bude vozio, ne vidi u retrovizoru, što bi mu odvlačilo pažnju. Naredio je Fatimi da ćuti, na šta je ona glasno zaplakala, iako dotad ne beše proslavila nijedne reči. Husein je odmalena voleo da joj naređuje, a Fatima mu se bespogovorno povinjavala, prihvatajući zahteve brata koji joj je pružao osećaj stabilnosti i zaštite. Ugledavši na udaljeni zid oslonjenog Bulbula kako puši u tišini kao da se njega ništa od svega ne tiče, Husein se naljuti, ali je samo zatvorio vrata kombija i vratio se pred vrata kabineta upravnika klinike da čeka.

Potpis je na umrlicu morao biti stavljen najdalje do kraja radnog vremena. Husein nije bio raspoložen da

razmenjuje priče s ostalima u čekaonici, ali je bio nestrpljiv pa je upitao neku ženu kada stiže upravnik. Ona ćutke odmahnu rukom u znak da ne zna i okrenu glavu na drugu stranu. Posle toga on nije pokušavao da stupi u razgovor ni s kim, mada mu je, istovremeno, bilo mrsko da samo ćuti i čeka jer je verovao da razgovor u takvim prilikama pomaže. Osećao je jaku napetost i prigušen gnev u pogledima stranaka koje su u međuvremenu ispunile hodnik.

U devet sati upravnik potpisa umrlicu i Husein iziđe, Bulbulu reče da uđe u kombi, a Fatimi da očevo telo pokrije ćebadima koja beše doneo od svoje kuće i izričito joj naredi da ćuti. Saopštio im je oboma da ih je izvlačenje tela koštalo deset hiljada lira i dodade da je sve detalje upisao u svoje blokče. Ne čekajući njihove komentare razmišljao je koji bi put za izlazak iz Damaska bio najlakši. U ovim jutarnjim satima na svim ulicama je gužva, kontrolnih punktova s preprekama ima na sve strane i svi su zakrčeni pa se može desiti da čekaju satima. Kao iskusni vozač minibusa u dnevnoj smeni ocenio je da će najbolje biti da krenu preko Abasidskog trga, iako su punktovi u tom delu grada bili na zlu glasu. No, sama pomisao da treba da prođe putem pored Sedam fontana u centru grada učini mu se kao prava katastrofa.

Najzad je rešio i ipak krenuo ka Abasidskom trgu. Pokušao je da prati jedno vozilo hitne pomoći, ali mu već na prvom punktu nisu dozvolili da nastavi. Ipak, delić puta je prešao brže, a kad su ona kola izmakla, njegova sopstvena sirena nije mu ništa pomagala jer se niko živi nije uklanjao s puta. Vozeći kroz taj saobraćajni haos, Husein se sećao kako je nekad, u mirno doba, prolazak pratnje zaustavljao sve na putu ka groblju – vozila

su se uklanjala da propuste pratnju, a pešaci zastajali s pogledima punim istinskog saosećanja. A u ovom ratu prolazak pratnje bio je svakodnevna stvar, koja budi jedino zavist živih jer su im se životi pretvorili u bolno iščekivanje smrti.

Na putu ka izlazu iz grada iznenada ih je sustigao konvoj kola hitne pomoći s vojnicima koji su pratili mrtvačke kovčege što su se mogli videti kroz malena okna. Husein pokuša da se ubaci u kolonu, ali je na to jedan od vojnika besno zaurkao i smesta repetirao pušku, pa se on vrati u kolonu civilnih vozila. Utom pristigoše zadnja vojna sanitetska kola i, kad se izravnaše s njima, vozač uspori, proturi glavu kroz prozor, opsova Huseina i pljunu prema njemu iz sve snage. Husein samo pogleda na pljuvačku koja mu beše pala na podlakticu i suzdrža gnev, ali mu u tom času dođe da zaplače. Bulbul očuta i okrete pogled na drugu stranu da ne staje i on bratu na muku, a Fatima više nije ni imala želju da zaplače. Iznenadilo ju je to što joj suze behu presušile, kao da se izrazi žalosti odlažu za čas ukopa, kada je rastanak od pokojnika nabijen s najviše emocija.

Husein je još od detinjstva znao napamet mnoštvo popularnih maksima sa stranica jeftinih kalendara što su ih izdavale i delile islamističke dobrotvorne organizacije. Tamo je vrvelo od reči slavnih ličnosti, raznoraznih mudrosti, kuranskih ajeta² i Prorokovih izreka i Husein ih je često upotrebljavao u svakodnevnom životu, naročito kad bi želeo da na sagovornika ostavi utisak čoveka širokog obrazovanja. Verovao je za sebe da nije rođen da bi živio na margini, kao običan slušalac, pa je i ovo-ga časa, dok je posmatrao Abasidski trg pod poplavom automobila, osetio strahovitu slabost jer odjednom nije

uspevao da se seti pogodne poslovice koja bi razbila ne-nosnu ćutnju što je u tom času zahvatila njegovog brata i sestru. Želeo je da njih dvoje zaborave na pljuvača i pljuvačku i svim silama je pokušavao da se seti neke prigodne izreke koja govori o smrti, ali jedina koja mu je dolazila na um bila je ona što kaže *živ ikad, mrtav nikad*. Ali ta mu se nije milila jer su je stalno ponavljale kukavice, a danas je situacija možda suprotna, danas je možda *mrtav ikad, živ nikad*...

Nastavio je da razmišlja u tom pravcu pa mu odjednom dođe da će svi oni jednog ne tako dalekog dana biti mrtvi. Ta mu je misao davala vanrednu hrabrost tokom prethodne četiri godine, pojačavala mu svakodnevno strpljenje i moć da podnosi poniženja od vojnika i pripadnika tajne policije na kontrolnim punktovima koje je prolazio na poslu, kao vozač – posmatrao ih je sve kao one koji će istoga dana, ili sutradan, ili prekosutra, a najdalje za koji mesec, poginuti i neće se vratiti svojim milima i dragima. Teška mora, ali stvarna, pritiskala je svest svakome, svim žiteljima grada i svi su oni gledali jedni na druge kao na buduće mrtvace. Ta osećanja i pogledi umanjivali su uzrujanost svakome i ublažavali gnev.

Njihov kombi sporo se probija između stotina vozila na Abasidskom trgu. Izdaleka se vide tri pikapa marke suzuki s razvijenim zastavama kako se približavaju, a na njima se neki starci deru da ih propuste. Jedan od njih ima u rukama megafon u koji viče iz petnih žila: „Pali heroji! Pali heroji! Pali heroji!“, pa gnevno domeće: „Propustite pale heroje!“, ali niko na to ne obraća pažnju. Pikapi se primiču Huseinovom kombiju pokušavajući da se izvuku iz najveće gužve. Husein kaže da ti

pikapi dolaze iz Vojne bolnice Šesti oktobar³ i zajedljivo dodaje da sirotinja nije u stanju da dobije ni sanitetsko vozilo za prevoz svojih mrtvih do groblja. Ali Bulbul je prikovao pogled za onog čoveka s megafonom i ne skida ga sve dok onaj ne nestane s vidika.

Bulbul razmišlja o tome da ni on, eto, ne može umaći smrti. Ona je sad povodanj koji plavi sve. Seća se kako je režim preterivao u priređivanju sahrana. Na televiziji se pojavljivao orkestar za zvanične ceremonije koji bi svirao kompoziciju za palog heroja, a na svaki kovčeg stavljan je golem cvetni venac s upisanim imenom darodavca – glavnog komandanta armije i svih oružanih snaga, u stvari, predsednika države. Pa onda drugi venac s imenom ministra odbrane, pa treći s imenom drugova po oružju u diviziji ili pripadajućoj upravi. Spikerka bi iz svega glasa izvikivala ime, dodajući zvanje palog junaka i njegov čin, a televizija bi prikazivala isečke iz razgovora s roditeljima, koji su izjavljivali koliko su ponosni zbog herojske smrti njihovog sina koji je položio život za otadžbinu i vođu. Uvek su se na TV spominjale te dve reči, otadžbina i vođa, spregnute. Ali je orkestar za posmrtnu ceremoniju posle nekoliko meseci nestao s ekranâ, i s njim venci cveća i zastave, nestale su najavljiivačice, nestalo je ponosnih izjava zbog herojske smrti sinova iz siromašnih porodica koji su položili svoje živote za otadžbinu i za vođu, i iščezlo je dostojanstvo sintagme pali heroj.

Bulbul je gledao u grad što nestaje u pozadini i sećao se s kakvom su strašću njegove kolege govorile o nebriži u traganju za telima palih i njihovom ukopu. S gnevom su opisivali bolnice pretrpane leševima. Potraga za telom pokojnika postala je težak zadatak, pa su roditelji

često, kad im stigne obaveštenje da su im sinovi poginuli, morali lično odlaziti na bojište i tragati za telima pokopanim u zajedničkim grobnicama, zatrpanim u ruševinama zgrada ili zaturenim po olupinama uništenih tenkova i artiljerijskih oruđa.

Čak su i te priče sad izgubile sjaj, niko ih više i ne priča. Najgore u ratu je to što se umnožavaju čudnovate radnje, a tragične se priče pretvaraju u obične događaje. Tako je razmišljao Bulbul gledajući u oca i osećajući da je on privilegovan – u najmanju ruku leš mu je okružen pažnjom sve troje dece, a nije negde pod vedrim nebom. Gotovo da je počeo da priča Huseinu i Fatimi o očevim poslednjim trenucima i prosto se iznenadio kad to nije učinio. Opustio se znajući da ih čeka dug put i da će imati vremena za razgovor o podvizima pokojnika i za evociranje prošlih trenutaka. Barem onih koji nisu bili mučni i nesrećni.

Husein se ljutio na sebe – znao je napamet hiljade izreka i poslovice koje je naučio tokom dvadeset godina, a sada mu nijedna nije pomagala da izrazi to kako je upao u ovu zamku sred saobraćajne gužve. No, on se nije predavao zaboravu, preslišavao se i prisećao izreka koje su opisivale različne situacije. Nešto kao manjak vernosti i nade, ili izdaje prijatelja, one koje je smatrao za dobru vežbu pamćenja, a koje bi mu za koji sat mogle ustrebat i, uopšte, treba da su uvek pri ruci, spremne.

Prisetio se stihova Ahmeda Šaukija i govorio ih punim glasom, naročito naglašavajući ono „Crvena sloboda ima vrata / Na koja svaka okrvavljena ruka kuca“⁴. Jedva je uspeo da se seti nastavka „Da živi dovek među rakama“, a zapravo je bio pobrkao stihove Ahmeda Šaukija i one iz El Šabijeve⁵ poeme *Kad narod jednom*

poželi da živi. Sviđala mu se ta mešavina i nije mu smetala greška koliko mu je odgovaralo da pomeša te dve pesme, uprkos različitoj metrici. Pročitavao je te stihove desetinama puta na stranicama kalendara i veoma su mu se sviđale pa ih je koristio kad bi hteo da pokudi nečiji kukavičluk. Nastavio je da tihim glasom ponavlja krnje stihove, kao da tuži za ocem revolucionarom.

Bulbul nije obraćao pažnju, bila su mu dovoljna ona tri meseca tokom kojih su njih dvojica razgovarala o svesmu i svačemu. Fatima je pak shvatala tu stvar kao neko pozno pomirenje između Huseina i oca, želela je da to blagosilja rečima, ali ju je tvrdo ćutanje Bulbulovo nateralo da odustane i sačeka neku povoljniju priliku za razgovor o njenom gledanju na očev i Huseinov dugogodišnji razlaz koji je prolazio kroz različite faze. Istina, njih dvojica su se s vremena na vreme približavala i pokušavala da okrenu novi list, ali im odnos nikada nije povratio raniju čistotu, onu kada je Husein bio mezinac cele porodice.

Vojnik na poslednjoj prepreci pre izlaza iz Damaska zadovoljio se da baci brz pogled na njihove papire i pustio ih da prođu. Danas je velik broj leševa pošao iz grada, kao što je velik broj i ušao u grad. Taj prizor postao je odvratan vojnicima koji su se vukli po blatu, podsećao je na njihovu predstojeću smrt, koju su oni, međutim, želeli da zaborave sred tog pakla. Husein nije gledao u svoj sat, samo je odahnuo s olakšanjem što se ratosiljao gužve na Abasidskom trgu i što je Damask ostao iza njih. Valjalo je stići do Anabije pre ponoći, Fatimi i Bulbulu povrati se optimizam pa su stali pregledati popudbinu – boce s mineralnom vodom, cigarete, lične karte i koliko je novca preostalo.

Sahranićemo ga na vreme, reče Bulbul u sebi, na ovaj zimi leš se neće usmrđeti. Sreća što nije umro u avgustu, kad se po mrtvacima samo roje muve. Smrt je ista u svako doba, ali je ponekad za žive teža nego inače. Velika je razlika između starog čoveka koji umre u svom selu, među svojim milima i dragima, gde je i groblje blizu, i onoga ko umre nekoliko stotina kilometara daleko od njega! Tegobe živih različite su od tegoba mrtvih, jer niko ne želi da se neko koga je on voleo počne raspadati, naprotiv, želi da ga sačuva u najlepšoj slici. A poslednja slika ne može se izbrisati iz sećanja, ona je izraz kao nekog zaključka ljudskog bića: onaj ko je tužan i njegov izgled, kad mu se mišići opuste, biva tužan, ko je potišten crte potištenosti ne silaze s lica i zato posmrtni lik čoveka često biva nalik na njegov lik pri rođenju.

Na prepreci na samom izlazu iz Damaska, pre krivine koja izvodi na glavni međunarodni auto-put, vojnik, pokazujući rukom na unutrašnjost kombija, upita šta im je to umotano u ćebad, na šta mu Bulbul tiho odvrati: „To je telo našeg oca.“ Vojnik ponovi pitanje, pokazujući prstom na gomilu pokrivača, a Bulbul mu ponovi odgovor. Na to vojnik pokaza Huseinu da se pomeri u prolaz za pregled prevožene robe, gde su se već bila poređala teretna vozila oko kojih je, s detektorom eksploziva u rukama, obilazio jedan uniformisani mladić u svojim dvadesetim.

Vojnik ode s prepreke u uđe u prefabrikovanu kucicu što je služila kao kancelarija i, istovremeno, kao stražara, a koji časak potom pojavi se otuda jedan oficir i zaputi se ka njihovom kombiju. Silovitim pokretom otvorio je vrata i naredio da otkriju leš. Bulbul skide pokrivač s očevog lica, koje je još uvek bilo sveže u svojoj

nedavnoj smrti. Strogim isledničkim tonom oficir ih je upitao da li imaju zvanične isprave za telo, na šta mu Fatima, zajedno s njihovim legitimacijama, pruži umrlicu s potpisima upravnika državne bolnice i načelnika mrtvačnice.

Oficir pregleda lične karte i iznenadi ih pitanjem gde je lična karta pokojnika. Na to Bulbul samo što ne zausti da mu objašnjava da svi leševi imaju isto ime, da dolaze iz svoje istorije, iz prošlosti, a i to samo da bi se uključili u jedinstvenu porodicu, porodicu mrtvih, te da mrtvaci nemaju druge legitimacije do umrlice. Ali Fatima iz svoje torbice izvadi očevu ličnu kartu i pruži je oficiru, koji je pažljivo pogleda, upoređujući očev lik s fotografijom na ličnoj karti. Ova, naravno, beše načinjena pre dvadeset godina, kada je otac imao sklonost da se smeje i na licu su mu bile vidne crte snažnog i strogog muškarca. Oficir uze lične karte i vrati se u kućicu, na šta se ovo troje zgledaše i odlučiše da se ne miču s mesta već da sačekaju u kolima.

Husein je, sedeći za volanom, ljutito pogledao u sat na ruci i mrmljao nešto nerazumljivo, kad mu priđe neki od vozača malih kamiona i razgovetno reče:

„Roba ti neće proći dok ne platiš *trošarinu!*“

Na to Husein hitro iziđe iz kombija, sustiže onog oficira u kancelariji, tutnu mu mito koje onaj kamiondžija beše nazvao trošarinom i vrati se u kombi s ličnim kartama. Osećao se kao pobednik dok je žurno napuštao punkt, a Bulbulu pade na um da je njihov otac neka roba, poput ćumura za nargile, gajbica s paradajzom ili vreća boba. Huseinu se nije dopadalo to što on čuti, pa odlučnim glasom saopšti da je platio dve hiljade lira, jer u Anabiju moraju stići pre ponoći.

Bulbul na časak pomisli da se možda vrata u Damask i obave sahranu na nekom od gradskih grobalja, mada je znao da je to nemoguće, pošto je u Damasku cena groba otišla u nebesa. Poslednjih godina prodaja grobova oglašavana je u naročito uokvirenim novinskim oglasima, a oni nisu imali više od pedeset hiljada lira, od kojih im je sad preostalo još samo trideset pet. Povratak je bio nemoguć i stoga što ne bi mogli dobiti dozvolu za ukop, ni ubediti vojnike na kontrolnim punktovima da su promenili odluku o tome gde će da sahrane oca, kao ni u to da je on umro u Damasku a ne u kojem od pobunjenih mesta u okolini.

Leševima mesta uglavnom ne znače ništa. Već i sama pomisao na to kod Bulbula je izazivala težak osećaj osujećenja. Tek je bilo prošlo podne, a on je već osećao umor, bio je izgubio želju za svakom aktivnošću. Fatima je podigla prekrivku s očevog lica, govoreći kao za sebe da će ga vazduh što ulazi kroz prozor kombija, budući hladan, osvežiti. Pri tome je otvorila prozor iako mrtvi ne dišu i ništa im ne znači vazduh, bio on svež ili usta-jao i smradan. Bulbul joj reče da pokrije telo da se ne bi topili blokovi leda ugurani oko tela i ona ga poslušala bez pogovora, a on požele da sedi i samo ćuti dok god ne stignu u Anabiju. Rođaci će se postarati oko ukopa, a on će potom poslednji put pobeći od familije. Vratice se u svoju čauru i živeti kao pacov u svojoj sobi do vremena kada će mu se ostvariti san da se odseli u neku daleku zemlju, gde će želeti da ga sneg zamete i gde ni zbog čega neće biti loše volje. U tim trenucima razmišljao je o tome kako mu je tu tesno, i o iznenađenjima koja očekuje jer u protekle tri godine niko nije nosio telo pokojnika na takvu daljinu, niti išao da koga sahrani u Anabiji.

Huseinu je smetalo to što mu brat i sestra samo ćute, pa kako ga pamćenje i dalje nije služilo i nije uspevao da se seti neke prigodne izreke iz kalendara, ljutito je naredio Fatimi da zatvori prozor. Reče im i da se već vidi da oni neće stići u Anabiju do ponoći, čak možda ni do zore, dodao je. Onda ih je pogledao u retrovizoru i sve troje obuze strah, jer su im procene otišle u vetar – zakasnili su više nego što su smeli, putem je prolazilo malo vozila, okolo je bila pustoš i duboka stepa, i sve na putu samo je uvećavalo njihovu zebnju.

Na početku auto-puta vozila su skretala na sporedni put. Husein upita jednog taksistu je li to glavni put zatvoren, a onaj mu odgovori da snajperisti ne daju da se prolazi i dodade:

„U poslednja tri sata pobili su četvoro“ – i pokaza na četiri leša, jednog muškarca, jednu ženu, jednog momka i jednu devojkju.

Bulbul pomisli da su ti odabrali smrt kao što su i živeli – porodično. Husein okrete po nekim uskim putićima, dok se u blizini čula grmljavina od avionskih bombi. Mogli su da vide avion kako ispaljuje rakete iz niskog leta, dok su se geleri rasprskavali oko njih. Husein je nastojao da se usredsredi na put da se ne bi zaglavili u okolnim maslinjacima koji su goreli.

Mnoštvo vozila kretalo se u koloni, mora da je na čelu bio neko ko ne zna dobro put. Bulbul pomisli da će upasti u klopku i biti opkoljeni, ali se utom vozila povratitše na međunarodni auto-put i to mu iznova dade nadu. U tom trenutku poželeo je da Husein malo ćuti da bi on mogao da se u mislima usredsredi na očevu smrt, ali Husein ponovo uze da se hvali kako ih je samo njegova veština spasla da ne zalutaju. Bulbul je pokušao da